

УДК 069.51/930.2:003.074

© Віра ФОМІНА

МЕТОДИКА ЕКСПОНУВАННЯ РУКОПИСНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ У МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ

У розрізі загальних методологічних підходів розглядаються особливості методики експонування рукописних писемних джерел у головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; аналізуються функції рукописної писемної експонатури та її джерельний потенціал для відтворення різноманітних моделей поведінки людини в екстремальних умовах війни.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», головна експозиція, методика експонування, рукописні писемні джерела.

Останнім часом увага багатьох дослідників прикута до питань історичної антропології, яка безпосередньо співвідноситься з моральним змістом, гуманітарними знаннями.

У джерелознавчому плані впровадження історико-антропологічних методів означає глибоку переоцінку сутності різних категорій джерел [2, 68]. Відносно нові методологічні напрями, зокрема соціальна історія, повсякденна історія, історія ментальностей, історія культури пам'яті, мікроісторія тощо перетворюють історію загалом на науку про Людину.

Соціогуманітарні ідеї, науковий інструментарій та підходи історичної антропології все частіше використовуються та знаходять своє місце в сучасній музеології.

Музеї нині відіграють усе більшу роль в історичному пізнанні, конструюванні та збереженні історичної пам'яті. Ця теза пролунала ще у 2001 р. на ХІХ конференції ІКОМ, яка відбулася в Барселоні. Модернізація експозицій, яка часто асоціюється з більш сучасним дизайном та новими технологіями, не має обмежуватися ними. Необхідні насамперед сучасні підходи до музейної інтерпретації історії. Саме в пошуках людської особистості можуть «ожити», стати цікавими для відвідувачів історичні експозиції [12, 5]. Це, передовсім, стосується експозицій воєнно-історичних.

Науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» працюють у цьому напрямі з середини 90-х років минулого століття. Як головна експозиція музею, так, практично, кожна тематична

виставка, створена в Меморіалі, має на меті показ Людини на війні, її власних відчуттів, динаміки їхніх змін тощо. Цілком зрозуміло, що це досягається в музеї комплексно, з залученням різних музейних джерел, за допомогою їхнього об'єднання в образно-тематичні композиції та створення для них відповідного «музейного простору».

Зазначимо, що подібні проблеми вже розглядалися в деяких науково-методичних розробках, де наводилися численні приклади, здійснювалися узагальнення та робилися висновки [13]. Зрозуміло, що лише комплексне дослідження всіх історичних джерел, що охоплює методологічні, джерелознавчі та конкретні воєнно-історичні проблеми, може дати позитивні результати для тем історико-психологічного плану, що мають на меті вивчення самовідчуття людини на війні.

Проте в цій статті ми розглянемо лише один тип музейних джерел, – писемні, – до того ж, лише рукописні. Щодо писемних джерел існує обширна, різноманітна література. Їхній високий науковий потенціал давно визнаний дослідниками. Як влучно зазначив Л. Пушкарьов, «для історика найважливішими є словесні джерела, адже саме слово виступає хранителем інтелекту» [10, 127]. Отже, базовим елементом, репродуктивною формою соціальної пам'яті є документ – перший, що історично склався, засіб опосередкованого спілкування [4, 44].

І хоча як музейний предмет документ має низьку аттрактивність, – це, як правило, пожовклий папірець, не завжди з розбірливими текстами, що, на перший погляд, не привертає уваги, але за грамотного музейного подання та розташування у просторі залу чи вітрини він може перетворитися на експонат, що не лише інформує, а й впливає на почуття, емоції, формує світогляд відвідувача. Писемне рукописне джерело, що стало музейним експонатом, сприяє відтворенню, реконструкції суб'єктивної реальності, яка становила зміст свідомості людей періоду війни, стиль і характер ставлення цих людей до життя і смерті, до війни загалом, визначала їхню самосутність.

Листи, щоденники, інші рукописні джерела особистого походження, що висвітлюють психологію особистості зсередини, мають велике значення у відтворенні, за визначенням О. Сенявської, «живого образу людини» в його неповторній індивідуальності, дають змогу відчувати атмосферу епохи, психологічний фон подій, відкрити внутрішній світ своїх творців, зробити вивчення подій минулого живим, емоційним [11, 18].

Ці джерела мають однозначно суб'єктивний характер, проте саме суб'єктивність є необхідною, а іноді єдиною їхньою якістю, що дає можливість успішно вирішувати завдання, пов'язані з відтворенням атмосфери історичної епохи, її психологічного фону, менталітету великих і малих соціальних груп [11, 22].

Саме суб'єктивна складова історичного процесу, спосіб мислення й відчуття, притаманні людям певної соціальної та культурної спільноти, – зазначав один із засновників школи історичної та культурної антропології А. Гуревич, – впливає на об'єктивний процес їхньої історії [2, 56].

Найважливішим та найбільш інформативним з усіх рукописних писемних джерел особистого походження, на думку багатьох дослідників, є листи. Інтимний

характер листів дає можливість істориком збагнути найпотаємніші поривання людської душі, зрозуміти справжнє ставлення до події, використовувати ці листи як джерела, що заслуговують на довіру, незважаючи на їхню суб'єктивність. Це не впливає на достовірність, навпаки, саме суб'єктивність листів перетворюється з недоліку на перевагу в ланцюзі інших джерел особистого походження.

Джерелознавчий аналіз фронтних листів широко ведеться дослідниками впродовжусього післявоєнного періоду [1;3;6;8]. Різноманітною є також і класифікація листів, проте багато дослідників поділяють думку Л. Пушкарьова про те, що листи дають змогу розкрити ментальність людини ніби зсередини, виявити «людський зміст соціальної культури» [10, 132].

Водночас, використовуючи листи періоду війни, їхній зміст і достовірність, завжди слід враховувати, що писали їх в умовах військової цензури, про діяльність якої добре знали автори. Вони розуміли, що за будь-яку необережну фразу можна жорстоко поплатитися. За висновками відомої дослідниці О. Сенявської, щирих листів було обмаль. По-перше, через цензуру, а головне, тому, що солдати намагалися не турбувати рідних. У листах вони прикрашали воєнний побут, запевняли, що вони ситі, перебувають у безпеці тощо [11, 132]. До речі, фонд військової цензури в Центральному архіві МО РФ навіть через 60 років після перемоги був закритим для дослідників [11, 132].

Та все ж, мабуть, головним було не відчуття страху перед цензурою, а відповідальність та небажання турбувати близьких, які також надсилали на фронт оптимістичні листи, здебільшого позбавлені негативних вістей. Російський письменник-публіцист В. Песков, який був дитиною під час війни, згадував: «Погані звістки на фронт у ті роки не йшли. Ми писали батькові, скільки молока дає коза, хто повернувся пораненим, які оцінки в школі... За листами виходило: живемо стерпно. Нам і самим здавалося: стерпно живемо – в теплі, взуті, вдягнені, не голодаємо. І лише зараз, розуміючи ціну всьому, знаєш, якими суворими були ці життєві уроки для матері і для тих, хто у війні тільки-но пізнавав життя» [9, 12].

Більш щирими та інформативними були листи до друзів-фронтників: адже вони жили в тих самих умовах, усе добре розуміли, з ними не було потреби лукавити.

Та все ж найбільш відвертими були щоденники. Їх писали «для себе», у них, крім осмислення подій, висвітлювалося багато конкретних фактів – яскравих ознак війни. У щоденниках завжди більше відчувається подих часу, аура особистості людини-літописця. Проте навіть у щоденниках присутній незримий елемент «самоцензури». Мабуть, давалися взнаки не лише воєнні умови, а й попередні роки тотального страху та підозри. До того ж, на фронті щоденники велися вкрай рідко. По-перше, рядовому складу вести щоденники заборонялося, а серед офіцерів таку можливість, як правило, мали лише ті, хто не брав постійної участі у бойових діях, а саме: лікарі, партизани, працівники допоміжних служб, вищі політпрацівники та інші.

Окрім листів і щоденників, у музейній практиці широко використовуються різного плану записки, нотатки та інші рукописні писемні джерела, що також мають інформативний потенціал.

Формуючи колекції, зокрема колекцію рукописних джерел, музей не лише зберігає документи, а насамперед береже соціальну пам'ять, що міститься в цих документах. Водночас музей формує історичну свідомість, оскільки експозиції та науково-педагогічні програми, що здійснюються на їхній основі, не лише відтворюють минуле, реконструюють історичні образи, а й моделюють процеси, які відбуваються в природі та суспільстві.

Проте самі по собі писемні рукописні джерела в експозиції можуть «мовчати», музею для інтерпретації фактів потрібен погляд фахівця, кваліфіковано створений «музейний простір». Лише тоді вони зможуть відтворити події багаторічної давнини, побачені очима конкретної людини, записані її словами, відчуті її душею і серцем.

У 1943 р. І. Еренбург писав, що війна не схожа на її описання, вона і простіша, і складніша. Її відчують, але не завжди розуміють учасники. Її розуміють, але не відчують післявоєнні дослідники [14, 230].

Мета цієї роботи – показ на конкретних прикладах головної експозиції музею функцій рукописних писемних експонатів, як допомагають відтворити різноманітні моделі поведінки людей щодо війни, сприйняття війни та образу ворога, еволюцію в цьому сприйнятті, особливості самовідчуття людини, її мотивації та інших психологічних проблем. Як влучно зазначила О. Сенявська: «Війна – явище багатомірне, в ній відбиваються майже всі грані життя суспільства, спроектовані на екстремальну ситуацію... Суспільство у війнах мусить мобілізувати весь свій ресурсний потенціал – економічний, соціальний, оборонний. Але серед цих ресурсів ключовим фактично завжди є людський потенціал у різноманітних його проявах» [11, 48]. Отже, розглянемо ці прояви та його музейне втілення.

Почнемо із проблеми сприйняття війни та еволюції цього сприйняття в різні її періоди представниками різних соціальних верств.

Слід зазначити, що офіційна довоєнна радянська пропаганда всіляко культивувала міф про «наступальну війну на чужій території», про швидку і легку перемогу. Тому люди в основній своїй масі підійшли до початку війни з суперечливою свідомістю, дезорієнтованими в оцінці характеру війни та противника. Це знайшло відображення в багатьох музейних джерелах, зокрема рукописних писемних. Листи й щоденники цих днів, представлені в експозиції, сповнені як почуття розгубленості від неочікуваного більшістю нападу гітлерівців, так і впевненості у швидкій і відносно легкій перемозі.

У залі, присвяченому обороні Києва, у вітринах, де експонати ніби зсунуті зі своїх місць вибуховою хвилею, представлено лист киянки Г. Трухан, датований 22-23 червня, у якому читаємо: «Починаємо звикати, розрізняємо свої та німецькі літаки» [15]. І це на другу добу війни! Про щільність бомбардувань пише у своєму листі дружині 24 червня 1941 р. полковник О. Данилов – начальник штабу 24-го механізованого корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту. З іронією, мабуть, щоб не турбувати кохану жінку, він сповіщає: «Життя у нас веселе. Літає багато літаків наших і німецьких, б'ються у повітрі, кидають бомбочки...» [16]. Лист експонується у вітрині, поруч із рештками зброї, напівзгорілими документами, і стає моторошно від удаваних веселощів листа,

адже командир-полковник не міг не розуміти й не бачити масштабів вторгнення. Хоча, безумовно, слід мати на увазі не лише цензуру, а й намагання на порозі катастрофи «зберегти обличчя». А катастрофа була близько. На початку серпня армію було оточено, війська опинилися в «Уманському котлі», а полковник Данилов зник безвісти.

У першій вітрині залу, присвяченого обороні Києва, на великому фото із зображенням пам'ятника Богдану Хмельницькому винесено рядки «11.07.41. Ніч пройшла тривожно... Після 12 ночі почалося бомбардування... Весь день гудуть літаки...» [17]. Це слова зі щоденника киянки Н. Герасимової, яка від першого дня оборони міста й до його визволення перебувала в Києві та вела щоденник. Це рукописне писемне джерело, як реліквійний експонат, розміщено поруч.

Шалена лють, ненависть до ворога, що осмілився зламати мирне життя, безмежна віра в перемогу, до того ж близьку, – такими почуттями наповнені рукописні писемні джерела, вміщені в перших експозиційних залах, де йдеться про оборонні бої. Ці почуття притаманні як рядовим бійцям, так і командирам, організаторам оборони. Розміщені на фоні іржавих уламків смертоносного заліза, поруч із численними фотодокументами, де зображені колони біженців, великі групи радянських полонених, ці листи, з одного боку, свідчать, що люди в масі своїй не готові були тверезо оцінити і власні сили, і сили противника, були зашорені ідеологічною пропагандою про непереможність РСЧА, а з іншого, – не могли припустити, що ворог отримає перемогу.

Ось у вітрині вміщено подвійний аркуш зі шкільного зошита. Сторінки пожовтілі, обгорілі, забруднені, розірвані, проте текст, написаний простим олівцем, прочитується. Це – протокол партійних зборів захисників міста Перемишля від 25 червня 1941 р. (як відомо, саме там на другий день війни німцям було завдано контрудару, і вони були вимушені відійти за лінію кордону).

На порядку денному – декілька питань. Головне – «Про завдання парторганізації батальйону». Постановча частина стверджує: «Підняти патріотизм бійців за батьківщину СРСР, за партію Леніна-Сталіна. Утримувати кордон. Не дати жодного клаптика нашої землі – захищати до останньої краплини крові» [18]. Протокол розміщено на червоному фоні та освітлено таким чином, що, здається, ніби він стікає кров'ю. І це не є перебільшенням, адже майже всі присутні на цих зборах виконали його рішення.

«...Без жертв війни не буває. Як говориться, війна війною, а свою батьківщину захищати треба. Так вимагає військова присяга» [19], – розмірковує у своєму листі старший лейтенант П. Драгниш – заступник начальника особливого відділу 92-го Перемишльського прикордонного загону. Виважений, тверезий, без зайвих гасел лист. У ньому простежується і мотивація молодого командира, і його націленість на тривалу війну. Це є рідкістю для початкового періоду. Але самому Драгнишу довго воювати не довелося: важке поранення перервало його перебування на фронті, він довго лікувався, потім служив у тилу, а в 1943 р. повернувся до діючої армії.

Фактично всі особисті писемні джерела перших тижнів і місяців війни сповнені не просто вірою в перемогу, а впевненістю, що вона ось-ось настане.

«Гад фашист – бузувір розбив наше життя. За це він зараз заповнює власною кров'ю калюжі, що встигли висохнути. Недалеко той час, коли він буде розбитий назавжди, тому що б'є його весь радянський народ і трудящі всього світу, а з нами товариш Сталін» [20], – так пише в перші дні війни (лист експоновано в розділі, присвяченому боям у прикордонні, на тлі залишків зброї та уламків снарядів) капітан Д. Поклад – командир артилерійського дивізіону 6-ї армії Південно-Західного фронту. Капітанові пощастило, він уникнув трагічної долі більшості бійців 6-ї армії, вийшов з оточення, успішно пройшов перевірку і продовжував воювати. Його бойовий шлях проліг від прикордоння до Берліна і Праги.

Капітан Поклад не був знайомим із капітаном Рубеном Ібаррурі, воювали вони на різних фронтах, і долі їхні склалися по-різному: Поклад зустрів Перемогу, а Ібаррурі загинув, не побачивши її, та їхні листи за змістом дуже схожі, може, тому, що юнаки належали до одного покоління й виховувалися на одних ідеалах.

Рубен, син легендарної на той час іспанської комуністки Долорес Ібаррурі, через два тижні після початку війни, будучи вже пораненим, пише з госпіталю матері: «Я пишаюся тим, що воюю в лавах непереможної Червоної армії проти жандарма людства. Я впевнений, що фашисти тут зламають собі зуби, тому що в кожній радянській людині, в кожній жінці, в кожному чоловікові – більшовицький дух». Лист написано іспанською мовою [21].

Командир кулеметної роти Р. Ібаррурі помер від ран, отриманих у боях на далеких підступах до Сталінграда, на початку вересня 1942 р. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Його матеріали, зокрема й цитований лист, експонуються в розділі, присвяченому Сталінградській битві, на тлі панорамного фото вщент зруйнованого міста.

Як уже зазначалося, для всіх писемних рукописних джерел початкового періоду війни характерним є применшення сил ворога, його втрат, бравурні настрої та мажорний тон. Особливо це спостерігається в листах командування, вищих командирів та політпрацівників. Важко сказати, що це – вплив офіційної пропаганди, бажання заспокоїти близьких чи страх бути звинуваченим у панікерстві. А з боягузами й панікерами розправлялися безжалюбно. Тільки на Південно-Західному фронті від 22 червня до 20 липня 1941 р. за звинуваченням у «панічній втечі» було затримано 75 771 військовослужбовець, у тому числі багато командирів. З-поміж цієї кількості засуджено військовим трибуналом 627, з них до розстрілу – 411 чол. [7, 52].

Уцьому розрізі цікаво викликає Бойовий наказ від 9 липня 1941 р. генерал-майору М. Фекленку – командирові 19-го механізованого корпусу 5-ї армії Південно-Західного фронту. На фоні уламків снарядів та рештків зброї, фотодокументів із німецьких архівів, де зображено наших оточенців, полонених перед розстрілом та нахабно усміхнених гітлерівських вояків, – білий аркуш паперу, на якому нерозбірливо, від руки, олівцем написано текст, зміст якого зводиться до того, що Новоград-Волинський – це ключ до Києва, здавати його в жодному разі не можна; що за мужність у попередніх боях командний склад корпусу представлений до нагород. Наказ закінчується словами: «Зі сволотою, боягузами й панікерами слід вести найжорстокішу боротьбу» [22]. Наказ

підписаний генералом М. Потаповим, командувачем армії, чия доля склалася трагічно – армію було оточено, командувач пораненим потрапив у полон, де перебував до кінця війни.

Важко повірити, що бойовий генерал М. Кирпонос, який пройшов суворе випробування боями радянсько-фінляндської війни, не розумів складної обстановки та загрози катастрофи, що наближалася під час оборони Києва. Проте саме в розпал боїв він писав дружині: «Люба, твою вимогу нещадно бити фашистські банди... я намагаюсь виконувати. Недалеко той час, коли ця сволота буде знищена на нашій землі» [23]. А далі – півтори сторінки подібних гасел. Складається враження, що читаєш передовиці партійних газет того часу – суцільний псевдооптимізм та пусте вихваляння.

«Великі втрати несуть мерзотники-фашисти. Наші частини навалюють гори трупів. Лякливі вони, сволота», – ніби повторює за Кирпоносом член Військової ради фронту М. Бурмистенко [24]. Зовсім утопічним, різко контрастуючим із реальними умовами та документальним оформленням залу сприймається лист дружині першого секретаря обкому КП(б)У члена штабу оборони міста М. Мішина. «У Києві зараз спокійно, – пише він 6 вересня, в той час, як гітлерівці починають черговий штурм міста – Усі панікери і боягузи виїхали... У Києві працюють кіно, театри... У місті є хліб, овочі...» [25]. Через три дні, 11 вересня, начальник штабу фронту генерал В. Тупиков відверто написав донесення начальникові Генерального штабу про обстановку, що склалася під час оборони Києва: «Початок зрозумілої для вас катастрофи – справа двох днів» [7, 56].

16 вересня 1941 р. ворожі танкові групи обійшли Київ із півночі й півдня та взяли у «кліщі» армії Південно-Західного фронту, утворивши найбільший «котел», який будь-коли знала воєнна історія.

І Кирпоноса, і Бурмистенка, і Мішина поглинула круговерть київської оборони. Вони розділили долю десятків тисяч воїнів фронту та цивільних громадян. Земля їм пухом, утім, якщо більшість учасників цих боїв мала за обов'язок чесно й хоробро воювати, то командування, окрім власної хоробрості, ще мало ухвалювати адекватні рішення. На жаль, цього не сталося. І навіть розуміючи масштаби катастрофи, в останніх листах вони пишуть переважно більшовицькі гасла. Хоча лист М. Кирпоноса закінчується тим, що його родина перебуває в евакуації – на п'ятому поверсі (мається на увазі, без ліфта). Турбуючись про дружину, він обіцяє сам звернутися до командування та радить їй, куди звернутися, щоб полегшити свій побут. На тлі багатьох музейних експонатів та доль абсолютної більшості пересічних громадян, які евакуювалися, аби лишень врятувати дітей, ці проблеми, м'яко кажучи, вражають «панством». Недарма народне прислів'я твердить: «Хтось має дрібнувати діаманти, а хтось – рідкий суп».

Отже, рукописні писемні джерела, експоновані в залах музею, дають можливість уявити не лише конкретні факти й події, а й сприяють розкриттю особистості автора, його характеру, звичок тощо. Іноді за звичними, буденними словами криється неабиякий вчинок, вияв справжньої героїки.

Ось ще одне рукописне джерело – лист командування 206-ї стрілецької дивізії. Розміщено його в розділі, де йдеться про другу спробу гітлерівців оволодіти Києвом.

Нагородні документи, офіційні розпорядження, суворі обличчя захисників міста, і на тлі офіціозу – весела хлоп'яча фізіономія, а поруч – цей лист. Виявляється, на фото – восьмирічний Сергійко Добринов, киянин, який під час боїв за село Гатне, розташоване на околиці Києва, врятував полковий прапор і вивів невідомими загалу стежками групу бійців, оточених у шкільній будівлі. Лист, представлений в експозиції, датований 4 серпня 1941 р., адресований матері Сергійка, який напередодні втік із дому. У листі говориться: «Повертаємо Вам Вашого сина цілим і неушкодженим, за винятком хіба що невеликої подряпини на носі. Вибачте за ті два дні хвилювань, які він спричинив Вам своєю відсутністю вдома. Ми і самі не знали, звідки він з'явився на передовій, а виявився у самий потрібний момент. Дорослі не могли цього зробити, потрібен був хлопчик-мізинчик, і він став ним» [26].

В експозиційному розділі, присвяченому обороні Севастополя, серед суто військово-морської атрибутики, на тлі великого фотозбільшення із зображенням морських хвиль, розміщено незвичайний рукописний документ – Перелік спортивних досягнень М. Корнієнка – старшини 2-ї статті, розвідника артдивізіону Чорноморського флоту в 1937-1944 рр. 3-поміж декількох пунктів переліку, написаного від руки чорнилом, привертає увагу пункт сьомий, у якому йдеться про те, що М. Корнієнко 29 листопада 1941 р., перебуваючи в оточенні, виконуючи завдання командування подолав Сиваш із таємними документами та передав радянському командуванню цінні розвіддані. Перебувати у воді довелося впродовж 8 годин. За це відважного розвідника нагороджено орденом Червоного Прапора. А далі, зокрема у 1944 р., зафіксовано суто спортивні досягнення [27].

Отже, один документ, один невиразний, на перший погляд, аркуш, вдало розміщений у музейному просторі, свідчить і про героїзм, і про самовідданість, і про спортивно-професійну майстерність – одне слово, розповідає про майже все життя одного з рядових Перемоги.

Вище вже зазначалося, що на початку війни рукописні писемні джерела, зокрема листи, мали відчайдушно-оптимістичну спрямованість, проте з розгортанням бойових дій для більшості ставало зрозуміло, що боротьба буде затяжною й важкою. Це розуміння відобразилося й у листах, які стали більш об'єктивними щодо оцінки становища на фронті. Так, комісар К. Горшков, який загинув у київському оточенні, в одному з останніх листів дружині писав: «Довго готувався ворог, а сім днів тому розпочав наступ... Іншими словами, Тетяно, бої точаться жорстокі...» [28]. «Ворог стоїть у 6-10 км від міста, – пише учасник оборони Одеси полковник М. Журавльов у своєму щоденнику – Важко з водою, бо водоканал у Біляївці давно захоплений ворогом. Воду населення отримує за картками із запасних резервуарів. Медицина дозволила готувати їжу на морській воді...» [29]. Щоденник експонується у вітрині на тлі фото, де зафіксовано розбиту німецьку гармату, яку розглядають одесити. На гарматі чиясь рука вивела крейдою: «Більше по Одесі стріляти не буде!». А поруч зі щоденником Журавльова – картка на воду, якою користувалося населення від середини серпня до середини вересня (можна лише уявити, яка спека була у південному місті, що опинилося біля води без води!). Методика розміщення цих

трьох документів дає змогу відвідувачу музею поринути в атмосферу того періоду, відчути незламний дух обложеного міста, оцінити суто одеський гумор, що допомагав перемогти найтрагічніші перепони.

Чим важчими стають умови на фронті, чим запеклішими бої, чим страшнішою ситуація, тим вираженішими і спокійнішими – рядки листів та інших записів. Дивна ситуація, схожа на ту, коли після сильного стресу людина отямується. Ось прості, проте жакливі в своїй побутовості рядки листа лєнінградки Л. Мельнікової. Жінка спершу працювала в госпіталі, а згодом перебувала на фронті. У боях за Ленінград нагороджена орденом Червоної Зірки. У найтяжчі блокадні дні взимку 1942 р. вона пише чітко й лаконічно: «Ленінград – це голод. У місті жодної кішки та собаки не зустрінеш, їх давно з'їли, вони вважаються делікатесом. Загалом, люди перетворилися на жакливих звірів» [30].

Лист розміщено у вітрині, що має форму трикутника, гострий кут якого спрямовано на відвідувача. Вітрина нагадує надоб, що має перекрити прохід ворожої техніки. У середині вітрини – фото, зроблене в блокадному місті, ваги, на яких найменша карткова норма хліба – 125 г сурогатного виробу, продуктіві картки і лист, про який згадувалося. Суворість, чесність і лаконізм подібної експозиційної подачі містить у собі великий емоційний потенціал.

Цікавим і характерним є те, що люди в цей період уже намагаються аналізувати події, зіставляти їх з офіційним трактуванням. Щодо цього дуже цікавим є щоденник С. Марченка – диктора радіомовлення політуправління Південно-Західного фронту. Зрозуміло, що в щоденниках писали ширше та зворушливіше, ніж у листах. До того ж, диктор Марченко мав доступ до різних джерел інформації. Його щоденник експонується в розділі, де йдеться про завершальні бої в Україні, про суцільний відступ та невдачі. У розділі багато фотодокументів, газет, листівок, де надруковані звернення Радінформбюро. Щоденник С. Марченка розгорнуто на сторінці, де він спершу наводить німецькі дані про втрати Червоної армії в цих оборонних боях, а потім досить оптимістичні звернення Радінформбюро. Коментарів та роздумів немає, насамкінець подано прислів'я: «Вір – у будь-яку двір» [31].

Досить характерними для писемних рукописних джерел цього періоду є листи-настанови, листи-заповіти дітям. Отже, бійці чітко усвідомлюють, що шансів повернутися живими додому – мало. Воєнна статистика свідчить: лише 3% фронтовиків, які розпочали війну в 1941-му, дійшли до Перемоги. Тому в листах часто звучать звернення до дітей.

9 вересня 1941 р. інтендант 3-го рангу Ф. Черніков, востаннє звертаючись до сина, писав: «Любий мій синочок!... Твоє завдання у боротьбі з фашизмом – це навчатися на відмінно. Твій тато захищає Батьківщину зі зброєю, а ти повинен захищати навчанням...» [32]. Учасник оборони Києва Ф. Черніков зник безвісти восени сорок першого, а його син Ігор, втілюючи батьківський заповіт, виріс гідною людиною, став добрим чоловіком і батьком, захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

«...Люби, сину, свою Батьківщину, бо вона твоя друга мати, не шкодує для неї свого життя», – пише в листі до сина старший сержант І. Гетьманцев – командир

відділення розвідників однієї із зенітних батарей Чорноморського флоту [33]. Учасник оборони Севастополя, він загинув у липні 1942 р.

Ці листи навіть не потребують особливої методики розміщення, відповідного оформлення чи будь-яких пояснень. Глибокий зміст цих епістолярій забезпечує їм сильний емоційний вплив на відвідувача.

Перед загрозою смертельної небезпеки люди намагаються не лише сказати найважливіші слова рідним, а й воліють просто залишити вісточку про себе, щоб не загубитися без сліду в жахливій віхолі війни.

Під час останніх боїв за Київ, опинившись у безвихідному становищі та добре усвідомлюючи, що має невдовзі загинути, лейтенант І. Баранник власноручно пише на себе сповіщення про загибель. «Ізвіщення такого, – (стиль і правопис збережено. – Авт.) – Я, Иван Пименович можна считать у живих нет убитий під Києвом у 41 р. во время наступу фашистських орд. Адрес узятий у него у мертвого и послано вам» [34]. Цю записку розміщено у вітрині, де представлено офіційні сповіщення про загибель, фрагменти зброї, знайдені по війні у землі. Матеріали цієї вітрини сприймаються не лише як фіксація конкретних людських доль, а й як узагальнений образ звитяги й жертвовності воїнів-українців.

Так само узагальнено сприймаються й рядки щоденника киянки Г. Лук'янової. Щоденник невеликий за розміром, уміщений у вітрині, де йдеться про завершення оборони Києва, а рядки зі щоденника «...Ось вони і відступають. Вони дуже повільно ідуть – сірі, запорошені, різних родів військ радянські бійці... Серце моє розривається від болю... З ними іде життя...» – винесені великими літерами на тлі документального фото «Відступ...» і читаються з будь-якого місця експозиційного залу [35]. І хоча йдеться в щоденнику про відступ Червоної армії з Києва, сприймаються слова, як уже зазначалося, узагальнено, екстраполюючись на всю Україну.

Рукописні писемні джерела використані в експозиції Меморіального комплексу для розкриття різноманітних тем, у тому числі проблем і явищ, пов'язаних із періодом тимчасової окупації України нацистами. Зрозуміло, що листів цього періоду немає (за винятком листів остарбайтерів), а рукописні писемні джерела представлені, головним чином, щоденниками та записками. Слід також відзначити своєрідне художнє оформлення залів, у яких ідеться про окупаційний режим нацистів. Таких залів – два, і якщо в одному показано злочинні цілі окупаційного режиму відносно всіх окупованих країн, то в другому – конкретне втілення окупаційної політики в Україні. Обидва зали обтягнуті колючим дротом (перший ще й затемнений), в обох великого значення надано фотодокументам, які свідчать про злочини окупантів, в обох акцентними є такі незвичайні знаряддя страти, як гільйотина та костодробарка – механізми для переробки людських кісток на органічні добрива – кісткове борошно. Зрозуміло, що на тлі таких унікальних музейних предметів будь-який документ (особливо, якщо він має ще й інформативну цінність) буде сприйматися відвідувачем з підвищеною емоційністю.

Тому більшість рукописних писемних джерел розташовані у вітринах традиційно. Можливо, єдиним винятком є щоденник військовополоненого В. Галяпи [36]. Щоденник

хоча й вміщено у вітрину, однак розібрано на окремі сторінки, які ніби зачепилися за колючий дріт. В. Галяпа в полоні – з жовтня 1941 р., з середини 1942 і до квітня 1945 – в'язень концтабору Бухенвальд. Документ містить записи про щоденне життя в'язнів, щохвилинне очікування покарання або страти, віру в перемогу, радість визволення.

Значний масив рукописних писемних джерел, зокрема листів та поштових листівок, віддзеркалює трагедію примусових робітників – понад 2 млн юнаків і дівчат, вивезених із різних регіонів України на роботу до Німеччини та окупованих нею країн. Ці джерела представлені як у складі персональних експозиційних комплексів, так і окремо, у вигляді тематичної колекції, розміщеної в горизонтальній вітрині, в центрі якої – нагрудний знак «Ост».

Стандартні поштові листівки дають уявлення про місця, з яких було вивезено молодь. Щодо змісту епістолярій, то вони здебільшого містять вітання численних родичів та стислі повідомлення про своє життя. Зазначимо, що нацистська цензура була нещадною до об'єктивних повідомлень, тому остарбайтери відшукували різні можливості для того, щоб сповістити правдиву інформацію про себе. Так, жителька Київської області В. Третьак, яка працювала на фабриці німецького містечка Ліппштадт, вела своєрідні записи – листи «в нікуди», яких дівчина могла не боятися й писати всю правду, а також передати свій душевний стан. Віра важко захворіла на чужині та врешті-решт померла від сухот. Уже після війни одна з її подруг передала родині ці записи. Читаючи їх нині, ніби поринаєш у світ українських дум та народних пісень: «... Рідненька мамочка, рідненький татусю, рідненький братик мій одинокий Ванічка... Вечір... Сижу, пишу. На серці камінь стопудовий. Як тяжко-важко мені в світі жить. Немає роду. Нікому тучі розігнать, немає, до кого прихилитися. Одна-однісінька, як сиротиночка...» [37].

Коли ми розглядаємо рукописні писемні джерела, то зазвичай маємо на увазі рукопис на папері, проте фонд примусових робітників містить незвичайний лист-послання – на черепиці. Українка О. Мудрук, вивезена на примусові роботи з Житомирщини, працювала на заводі, де виготовляли черепицю, й на незатверділому листі черепиці якимсь гострим предметом написала вісточку про себе [38]. Це рукописне джерело експонується в музеї впродовж багатьох десятиріч і постійно привертає увагу відвідувачів як беззаперечне свідчення важкої долі рабів Третього райху та злочинів нацистської влади.

Своєрідним джерельним апогеєм у розкритті теми нацистського окупаційного режиму, свідченням звитяги та геройства червоноармійців-військовополонених є три рукописні книги реєстрації померлих, що вели з ризиком для життя в'язні табору військовополонених «Грослазарет-301» у місті Славута Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Табір функціонував від серпня 1941 до січня 1944 р. Через нього пройшло близько 150 тисяч поранених і хворих червоноармійців. Книги містять понад 20 тисяч прізвищ закатованих нацистами військовополонених. Щодо експозиційної подачі цих реліквійних експонатів, то, як уже зазначалося, загальне емоційне художнє оформлення залів дає можливість представити музейні предмети в експозиції просто і навіть лаконічно. Три грубі книги, сторінки яких розлінійовані

олівцем, а заповнені чорнилом, закріплені на чорному фоні [39]. Інші матеріали у вітрині відсутні, проте цього достатньо, аби створити враження суворої скорботи.

Аналогічно представлено рукописні писемні джерела в експозиційному залі, де розкривається тема антинацистського руху Опору українського народу. Зал насичений художніми образами: у центрі – саморобна партизанська зброя та спорядження, зі стелі ніби «спускається» парашут із вантажним контейнером, у різних кутках залу встановлено: макет партизанської штабної землянки, так званий «куточок підпільника», де міститься радіоприймач, друкарський шрифт, друкарська машинка та саморобні прилади для друку; електронну карту з маршрутами рейдів партизанів тощо.

Отже, за наявності стількох яскравих образів матеріали у вітринах розміщуються хрестоматійно – відповідно до персонально-комплексної систематизації. Проте зміст рукописних джерел настільки емоційний, що він не поступається за ступенем впливу на відвідувача художньому оформленню залу. Ось лише декілька прикладів. У своєму останньому листі з в'язниці секретар Дніпропетровського обкому партії М. Сташков писав дружині та дітям: «Помру за Батьківщину, помру за ваше щастя... Цього вимагають умови, цього вимагає історія, а історію роблять люди...» [40]. Микола Іванович розстріляний у гестапо в січні 1943 р., посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Аналогічного звання і також посмертно удостоєний О. Борканюк – один з організаторів антифашистського підпілля на Закарпатті, діяч міжнародного комуністичного руху, член КПЧ та ВКП(б). В експозиції представлено його передсмертний лист рідним із будапештської в'язниці, де його вісім місяців утримували хортисти.

На аркуші зі шкільного зошита – нерівні рядки: «Военний суд відсудив мене на смерть, помилювання мені не дали. Сьогодні мене повісять. Якщо я дечим скривдив Вас у житті, прошу: простіть мені, зокрема простіть мені за те, що, можливо, маєте за мене великі неприємності. Як вояк Червоної армії я мусив виконувати военний приказ...» [41].

Як уже зазначалося, експозиційна «подача» цих джерел – проста і лаконічна. Образність міститься в оформленні залу, а емоційності додають не лише зміст листів, а також їхнє визначення – «останній», «передсмертний» тощо.

Це сприймається, безумовно, із сумом, болем і жалем, проте найтрагічнішими є передсмертні листи юних патріотів. Щільно списаний дрібними літерами аркуш у клітинку. Це останній лист з в'язниці Г. Романової, члена підпільної молодіжної групи, що діяла у місті Кривий Ріг. Учорашні учні розповсюджували листівки, закликали жителів до боротьби, повідомляли про події на фронті. Груня загинула в гестапо у вересні 1943 р., а в листі вона ні про що не жалкує і лише перепрошує матір: «Прощавай, мамо, і пробач свою доньку, що не змогла залишитися в живих...» [42].

Вражає передсмертна записка сімнадцятирічного зв'язківця, розвідника Миколаївського антифашистського підпілля В. Хоменка. Напередодні страти він передав матері невеличкий клаптик паперу, на якому ще майже дитяча рука вивела друкованими літерами нехитрі слова із власного вірша: «Когда пошел я в партизаны, / Я стал иной. / Когда исполнил я приказ, / Я стал другой» [43].

Отже, зміст рукописних писемних джерел оборонного періоду війни та методика їхнього експозиційного втілення сприяють розкриттю головної мети цього періоду, що може бути сформульована гаслом: «Вистояти!».

Психологічну доміанту наступного періоду можна окреслити стислим імперативом «Перемогти!». Це був перелом не лише в ході війни, а й у психологічному настрої мас. Люди, охоплені поривом, рвалися в наступ, без якого жодна армія не може перемагати. Справді, наступальний порив – найхарактерніша риса цього періоду. Бажання швидше звести рахунки з ворогом, наблизити визволення співвітчизників, які страждали в окупації, підсилювали мужність та звитягу радянських бійців. І чим далі просувалися вони визволеними теренами, чим більше бачили слідів жахливих злодіянь гітлерівців, тим сильніше рвалися вперед, боячись не встигнути допомогти, врятувати, захистити [11; 180 – 181].

«...Тепер у нас урожай, щодня беремо якесь місто, треба встигати бути скрізь. Прапор визволення підноситься над нашою багатостраждальною землею» [44], – пише у листі кореспондент газети «Вперед за Родину» Л. Дмитерко – учасник Сталінградської, Курської битв, оборони Кавказу, визволення України, Польщі, штурму Берліна. Лист датовано 5 вересня 1943 р., а вміщено у вітрині, де представлено численні документи (листівки, Накази ВГК, газети) про визволення від гітлерівців Чернігова, Сум, Полтави, Сталіно тощо.

«Шляхи війни! Настане час – і ви вестимете мене лише на Захід. І благословлять цей час люди нашої землі, яку так боляче роздирають часті війни... І дивлячись на наші шляхи війни, зрозуміють нащадки: це жило суворе плем'я, що кров'ю боронило своє незалежне існування, свої поняття, свої звичаї, свою національну гідність», – це рядки із щоденника військтехніка Г. Володіна [45]. На фронті – від 22 червня 1941 р., відступав від західного кордону до Москви, брав участь в Єльнінській операції, потрапив до оточення, два місяці пробирався до своїх, перебував у перевірочних таборах, а потім – знову фронт. Дороги війни вели Григорія через Сталінград, Курськ, Україну, Білорусію, Польщу, Німеччину.

У травні 1945-го розписався на стіні Рейхстагу. Щоденник Володіна з записами вміщено в експозиції на початку одного з тематичних розділів, поруч з відомим фото І. Озерського «Солдатська праця», на якому зображено солдата, що йде за своєю гарматою розбитим бездоріжжям. Немає на ньому парадного глянцю, втомленим та зовсім не святковим виглядає захисник Вітчизни.

Фото і щоденник сприймаються відвідувачем як єдиний образно-реліквійний комплекс, що дає зрозуміти: до Перемоги залишилися лічені кроки. Кожен із них передає важку солдатську працю, замішану на солдатському поті та крові. Бажання дійти до Перемоги, закінчити війну там, звідки вона прийшла, було притаманне воїнам із самого початку бойових дій. Це знайшло відображення в рукописних писемних джерелах.

У залі, присвяченому битві за Москву, розташовано декілька живописних робіт художника М. Глуценка із серії «Москва фронтова», а поруч лист генерала М. Катюкова. На той час (початок 1942 р.) генерал командував 1-ю гвардійською

танковою бригадою 16-ї армії. Розповідаючи дружині, як мужньо билися його танкісти, він пише, що його документи представляли на присвоєння звання Героя Радянського Союзу, а нагородили орденом Леніна. «Але дарма, – зазначає Катуків, – Героя я ще отримаю, якщо буду живим. Я не засмучений, а радий, що приніс користь своїй Вітчизні» [46]. Свою обіцянку Михайло Юхимович виконав: війну генерал-полковник Катуків закінчив командувачем 1-ї гвардійської танкової армії, двічі Героєм Радянського Союзу.

«Якщо буду живий», «якщо повернуся» – ця думка, по-різному сформульована, часто трапляється в рукописних писемних джерелах цього періоду. І слід зазначити, що автори цих рядків не хизуються, не намагаються виглядати фаталістами, просто війна навчила їх спокійно й виважено виконувати свою ратну працю, мудро ставитися до поняття «смерть».

«Щаслива зірка поки що мене супроводжує. Доведеться повірити у диво. Будинок, де я знаходився, рознесло на тріски, а я залишився без жодної подряпини. Значить, не судилося мені загинути», – так образно пише про свою фронтову долю генерал К. Рокоссовський – командувач Центрального фронту, розповідаючи родині про найзапекліші епізоди Курської битви [47].

Лист написаний червоним олівцем, можливо, тим самим, яким командувач робив позначки на карті бойових дій, і датований 23 липня 1943 р. Лист уміщено у вітрині з фотодокументами запеклих боїв на Курській дузі та матеріалами їхніх учасників. А танкіст М. Жученко, троє братів якого перебували в діючій армії, пише додому з-під Берліна, просто і щиро, без епітетів та метафор: «Маю чотири урядові нагороди, весь екіпаж – червонопрапорний. Пройшов 600 км, залишилось – 60. Живий буду – повернусь Героєм Радянського Союзу» [48]. Не судилася бійцю геройська зірка – згорів у танку. Лист воїна представлено в одному із перших залів, де йдеться про мобілізацію в Україні, про долю українських родин, зокрема багатодітних, серед яких була й родина Жученків. Нелегко виявити ті родини, що віддали на олтар Перемоги двох, трьох і більше своїх рідних. У блоці вітрин із пілоток – представників різних родів військ – створено символічний журавлиний клин, що стрімко злітає у височінь. На тлі цього клина експонуються реліквійні матеріали, зокрема й лист М. Жученка.

Так само просто й буденно ставиться до своєї фронтової роботи та, врешті-решт, до своєї долі дев'ятнадцятирічний піхотинець М. Мизенко. Його лист представлено у вітрині поруч з аматорським фото, де біля танка (чи то у великій калюжі, чи то у невеличкій балочці) вмивається напівоголений боєць. Не парадна, неприглядна правда, будні війни. Збігається з тональністю фотодокумента тональність листа Миколи. Хлопець разом із батьком був призваний до лав Червоної армії після вигнання гітлерівців із рідного села на Миколаївщині. Особливо відзначився в боях на території Польщі. Тут Миколу було нагороджено орденом Слави III ступеня, тут було важко поранено його батька. Про ці події пише він у листі до матері [49]. Крізь наївні, нелукаві рядки вимальовується образ простого, щирого селянського хлопця, якого вперше відірвано від великої рідні, який уперше побачив інший світ, інші країни (для нього, уродженця південної України, дивом видаються навіть волинські ліси).

Боєць звик чесно та сумлінно виконувати будь-яку роботу. Без зайвих емоцій він пише: «Наразі, мамаша, я сповіщаю, що ми готуємося до ще більшого прориву. Якщо буду живий, то напишу, а якщо вб'ють, то тобі повідомлять, де я загинув». На щастя, Микола Мизенко не загинув, дійшов до Берліна, був нагороджений орденами Слави II та I ступенів.

За наведеними рукописними писемними джерелами, що відповідним чином акцентовані в експозиції, можна виявити і проблеми внутрішньої мотивації воїна-українця, і різноманітні типи поведінки і ставлення до війни (воїн за обов'язком, воїн за обставинами, воїн за переконаннями тощо), і досить помірковане усвідомлення можливої смерті. Як виконання дорученої роботи сприймають війну багато бійців, адже стали вони солдатами не за бажанням, а за обставинами. Серед них не лише такі малописьменні юнаки, як М. Мизенко, а й добре освічені люди, як, наприклад, капітан М. Дятленко. Його щоденник представлено в розділі, присвяченому Сталінградській битві, та розташовано на тлі фотодокумента «Гітлерівці, полонені під Сталінградом». Фото збільшено майже на всю вітрину. На ньому – довжелезна вервечка німецьких полонених, голодних, змарнілих, одягнених у якесь лахміття. Колону полонених не охопити поглядом, вона зникає десь у далечині. На фоні цього досить емоційно сприймаються записи в щоденнику Дятленка. Парламентер-перекладач, представник штабу Донського фронту, який 8-9 січня доправляв ультиматум про капітуляцію до німецького штабу, а 1 лютого 1943 р. перекладав допит генерал-фельдмаршала Паулюса, 20 січня робить запис у щоденнику: «Моя справа продовжує бути цікавою», а потім дає переклад одного з останніх наказів Паулюса [50].

Виконання обов'язку, сумлінне служіння своїй справі, своїй Вітчизні – це основні фактори мотивації радянських воїнів та основа їхнього героїзму й жертвності. Це також відбилося в писемних рукописних джерелах.

В експозиційному розділі, присвяченому визволенню України, зокрема Харківщини, серед різноманітних експонатів (фото, газети, листівки), які висвітлюють визвольні бої на теренах України, представлено комплекс молодшого лейтенанта Г. Петренка.

У комплексі – невеличке портретне фото, очевидно, до документа; залите кров'ю посвідчення та лист до ЦК ЛКСМУ свідків загибелі молодшого офіцера.

У рукописному листі йдеться про те, що Петренко загинув у бою за село Богородичне, відбивши атаку двох рот гітлерівців. Коли надійшла допомога, на тілі воїна виявили 34 кульових поранення [51].

Слід зазначити, що іноді рукописні джерела, зокрема листи, навіть представлені традиційно у вітринах у складі персональних комплексів, завдяки загальному оформленню залу та змісту відіграють неабияку роль у розкритті теми й виступають не лише як історичне джерело, а й як експонат, що передає динаміку та підсилює емоційний вплив експозиції. Так, у залі, присвяченому форсуванню Дніпра й визволенню Києва, представлено чимало листів та щоденникових записів. У поєднанні з численними фото форсування, переправи, запеклих боїв; разом із тогочасними плакатами, що закликають якнайшвидше визволити Київ; документальними

фотозбільшеннями зруйнованого міста вони ніби вибудовують динамічний відеоряд боїв за Дніпро та столицю України. Підсиленням емоційного впливу джерел слугують діорама «Лютізький плацдарм», а також у центрі залу – човни, за допомогою яких радянські бійці переправлялися через Дніпро.

«...Мамо, твій син першим переправився на правий берег Дніпра», – захоплено сповіщає рядовий П. Костров – боєць повітрянодесантного полку, що форсував Дніпро в районі Черкас [52]. А сержанта Г. Рослика, командира відділення розвідки, вразило те, як чекали та зустрічали місцеві жителі своїх визволителів. «...Жителі визволених сіл і міст зустрічали нас так, що навіть бували вояки не могли втриматися від сліз...», – пише він у листі до рідних [53]. Ця радість зрозуміла, адже окупанти залишили по собі жахливі сліди. «..Вікна вибиті, замки зірвані, води немає... Усе єврейське населення в Києві знищене фашистами. Вулиці: Хрещатик Інститутська, Кірова, Прорізна, Пушкіна, Миколаївська, бульвар Шевченка, вул. К.Маркса, пл. Спорту (там, де Український театр) та інші – всі будинки спалені або зруйновані», – це рядки з листа до рідних 30 листопада 1943 р. генерал-майора С. Васильєва – заступника командувача 38-ї армії 1-го Українського фронту [54].

Дніпро форсовано, Київ визволено, проте війна продовжується, це відчувається як у художньо-документальному оформленні залу, так і у рядках листів. Офіцер розвідвідділу штабу 1-го Білоруського фронту майор К. Гнідаш у ці дні звертається до партизанського командира Героя Радянського Союзу Юрія Збанацького: «Здорово, Юрко Оліферович! Поздоровляю з блискучою Перемогою – з визволенням нашого рідного Києва... зустрінемося після війни» [55].

Проте зустріч не відбулася. Під час виконання одного з бойових завдань улітку 1944 р. Кузьма Гнідаш з групою розвідників був оточений гітлерівцями. У критичний момент бою, щоб уникнути полону, він підірвав себе гранатою. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Про запеклі бої сповіщає в одному з останніх листів додому полковник І. Колотушкін – заступник командира 6-го гвардійського танкового корпусу: «Воюємо на правому березі Дніпра, ведемо жорстокі бої... Дуже погана місцевість: гори і пісок перешкоджають нашим діям...» [56].

Полковник Колотушкін загинув 9 листопада 1943 р. під час нальоту ворожої авіації.

Цінними в історичному, джерелознавчому, музейному та навіть у політологічному аспектах є три експонати, розміщені на тлі фото, де зображено декількох бійців, які десантуються з якогось плавзасобу (чи то човна, чи то понтону). Фото зроблено в напівтемряві, бійці перебували в русі, тому постаті нечіткі, лише контури, як тіні, не роздивитися ані облич, ані військових звань. Люди-фантоми, невидимки. Скільки їх загинуло, потонуло, просто зникло... А якщо не всі були зараховані до особового складу, якщо вони були призвані польовими військкоматами...

Ще й досі не лише серед пересічних громадян, а й серед істориків точаться дискусії, а чи були взагалі ці ненавчені, не обмундировані новобранці, яких кидали в бій часто-густо навіть як слід неозброєними. І відповідь на це беззаперечна –

були! У залі представлено документи мешканців сіл Київської області, які ще в 1944-1947 рр. здійснювали пошуки своїх рідних та односельців, призваних польовими військкоматами в 1943 р. Документи різного формату, написані від руки чорнилом, різними почерками (різними людьми), у різний час, проте, уважно вивчивши їх, доходиш висновку, що польові військкомати таки призивали юнаків із визволених територій і, на превеликий жаль, не дуже переймалися їхньою військовою підготовкою.

Мешканець села Будаївка Києво-Святошинського району Київської області І. Святелик розшукував свого чотирнадцятирічного сина Володимира, який восени 1943 р. призваний польовим військкоматом 3-ї гвардійської танкової армії. Лист датовано 1947 р. [47]. Поруч – витяг із протоколу засідання сільської ради села Старо-Петрівці Київської області, що відбулося у 1944 р. Односельчани (підписи подаються) підтверджують факт загибелі 24 листопада 1943 р. А. Журавля, призваного до лав армії 20 жовтня того самого року [58].

І, нарешті, акт, складений у 1946 р., мешканцями села Н. Дубечня Вищедубечанського району Київської області про загибель 4 листопада 1943 р. С. Мусієнка, якого мобілізував польовий військкомат 20 вересня 1943 р. [59].

Як уже зазначалося, у листах завершального періоду війни значною мірою присутнє передчуття Перемоги. Наближення цього дня відчувається також в оформленні залів, у створенні образно-реліквійних композицій, експонуванні музейних предметів у вітринах. Зали – світлі, у них багато червоних прапорів, великих фотозбільшень, радянської техніки, що наступає; гітлерівські прапори, документи, однострої – кинуті на підлогу. Здається, Перемога поруч, але до неї дійдуть не всі.

«У тил не поїду, поки бачать очі, поки є хоч одна крапля крові, буду бити ворога. Мені є за що бити, а чим бити, дастимете ви...», – це рядки з листа полковника О. Головачова до сестри Марії [60]. Полковник воював із перших днів війни, брав участь у її вирішальних битвах, неодноразово мав поранення, двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу, загинув у бою на теренах Польщі в березні 1945 р. Лист, написаний олівцем, на сторінці технічного зошита або відомості, розміщений у вітрині, де поруч – пробиті осколками документи самого полковника Головачова та його брата – водія, який загинув під час Курської битви.

Подібне використання писемного джерела дає змогу підкреслити й жертвовність, і героїзм, і внесок у перемогу багатодітних родин.

Нерідко рукописні писемні джерела, використані певним чином, дають змогу розповісти про надії та сподівання, що були або перекреслені війною, або віддалені в часі. Наприклад, у залі, присвяченому оборонним боям у Криму, у вітрині серед документів і матеріалів, що розповідають про трагічний перебіг подій у 1942 р., вміщено лист капітана В. Чернопаценка – заступника командира авіаполку ВПС ЧФ. Не отримуючи звісток про свою вагітну дружину, яка вже мала народити, вважаючи її та дитину загиблими, капітан пише сестрі: «...Де моя Наталка, не знаю, тому поздоровити дружину з поповненням у родині немає можливості. Не судилося мені хорошого родинного життя...» [61].

Військовий льотчик В. Чернопащенко в останньому бою в районі Керчі, прикриваючи танкер «Куйбишев», збив два ворожі літаки, останній таранним ударом. Орден Вітчизняної війни, яким посмертно був нагороджений герой, вручений через багато років його дорослій доньці, яка передала нагороду до музею.

Поєднання писемного джерела з фалеристичним, підкріплене текстовим супроводженням та розповіддю екскурсовода, справляє незабутнє враження на відвідувачів, підкреслюючи підступний, руйнуючий, антилюдський характер війни.

Засудженню війни як явища, загальноцивілізаційному, соціогуманітарному підходу в сприйнятті рукописних писемних джерел сприяють листи німецьким солдатам та офіцерам від рідних на фронт. Листи розкидані між німецькими речами, рештками зброї, захопленими як трофеї під час боїв за Україну. Листів багато. Майже всі вони – передріздвяні, написані батьками, дружинами, дітьми. Зміст різний, проте у кожному відчувається і страх, і туга, і непевність. У деяких – запитання: «...Коли вже наступить всьому кінець?», «...Коли вже закінчиться ця жахлива війна?», «...Яке в тебе довге відрядження, татку...» [62]. Ці листи, використані у створенні реліквійно-образної композиції «Відвоювалися», підкреслюють агресивну сутність війни та злочинність тих, хто її спровокував, дають зрозуміти, що народ країни-агресора також є жертвою – своїх керманичів, своїх помилок, свого вибору врешті-решт; допомагають перенести ненависть із конкретних країн і народів на війну як явище та на тих, хто це явище провокує.

Рукописні писемні джерела завершального періоду війни дуже різнопланові за змістом – тут і радість від того, що війна закінчується, і передчуття мирного, як здається, безхмарного і безпроблемного життя, і сум за втраченими рідними, друзями, роками кінець кінцем, і розуміння, що до Перемоги судилося дожити не всім, і, нарешті – безмірне щастя, навіть ейфорія від того, що війну закінчено.

Цікавими в цьому плані є листи батьків на фронт. Ось лист, написаний чітким дитячим почерком, очевидно, школярем, тому що автор – батько Героя Радянського Союзу лейтенанта А. Сулими – неписьменний.

«...Мені 75 років, шість років не бачив сина», – розповідає старий із села Чернолозка на Харківщині однополчанам сина, дізнавшись про поранення й високу нагороду. Він просить відпустити сина на коротеньке побачення, бо боїться не дожити до кінця війни: «...Мені самому хочеться помститися проклятим катам за рану мого сина... Задержувати його не буду, бо треба швидше кінчати те, що почали...» [63]. Цей лист органічно вписується у вітрину з матеріалами, що розповідають про шлях 1-го Українського фронту.

Так само органічно сприймається лист Микити Кожедуба синові – на фронт. Пожовклий аркуш із нерівними рядками, десятками граматичних помилок містить стільки тепла, любові, гордості за сина-героя, що не відчути захоплення неможливо. Лист уміщено в одній вітрині з матеріалами тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, двічі Героя Радянського Союзу капітана А. Недбайла та плакатом Л. Голованова «Дійдемо до Берліна!», що визначає тему. Тому і приватний лист батька синові сприймається узагальнено, як данина слави всім переможцям: Привет посылаю, сынок дорогой! /

Когда прилетишь к нам, орел молодой, / Меня гул самолета тревожит порой, / Не мой ли сынок тут летит надо мной? / Героем теперь он уже награжден, / Хотя бы скорее был враг побежден. / Хотелось бы мне сыновей повидать, / Радостно встретить, их руки пожать [64].

Тривалим і важким був шлях воїна до Перемоги, і майже кожен важливий етап цього шляху знайшов відображення в рукописних писемних джерелах, зокрема листах. І в складі реліквійно-образних комплексів, і вміщені окремо, у відповідному експозиційному контексті, вони акцентують тему в цілому та її найважливіші аспекти. Писемні джерела надають експозиції персоніфікованого змісту, поглиблюють сприйняття та підсилюють емоційне забарвлення.

Наприкінці експозиції серед матеріалів, присвячених штурму Берліна, вміщено аркуш із блокнота, списаний простим олівцем. Це лист капітана М. Гречушкіна рідним. «Цього незвичайного листа, – зазначає він, – я пишу з Берліна... в день свята Перемоги. Рейхстаг, де я цієї миті знаходжусь, розбитий... З його даху відкривається краєвид на зруйноване місто, яке палає. На захід від Рейхстагу на площі Гроссер Штерн височить і виблискує на сонці статуя Перемоги, але ця статуя вже не символізує їхню перемогу і велич, а ніби іронізує...» [65].

Рядки цього листа та інші рукописні джерела, представлені в завершальному експозиційному розділі, тематично окреслюють проблему в цілому, узагальнено та водночас показують самовідчуття конкретної людини у певний період, демонструють історико-антропологічний підхід у висвітленні питань Другої світової війни.

Чіткість і продуманість, вираженість і образність, поєднані в методиці експозиційного показу рукописних писемних джерел періоду війни, дають змогу зробити центром уваги Меморіального комплексу саме Людину, незалежно від її статусу; сфокусувати на ній лінії історико-антропологічного аналізу. Нині багато дослідників визнають, що поряд із макроісторичними підходами до вивчення періоду Другої світової війни на належну увагу заслуговує також мікроісторична проблематика. У її розв'язанні писемні рукописні джерела є безцінними. Своєрідність та незаангажованість цих джерел полягає в тому, що події та факти реального життя відображені в них крізь призму особистого сприйняття конкретної людини. Музейне втілення принципів військової антропології забезпечує додаткові напрями осягнення феномену воєнної доби, проте вимагає сучасних музеологічних методик у використанні різного типу джерел загалом та рукописних писемних зокрема. Вони є носіями соціальної ретроспективної інформації, а за чіткого, образного розташування в музейному просторі, яскраво закарбовуються в свідомості відвідувачів. У Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років накопичено саме такий досвід, спробу узагальнити який здійснено у цій статті.

Насамкінець дозволимо собі перефразувати слова Б. Ілізарова стосовно цінності архівного документального писемного джерела (і перенести їх на музеї), що «забезпечують соціальну пам'ять суспільства і ретранслюють ретроспективну інформацію в майбутнє» [5, 110].

Джерела та література:

1. Бодиско В.Х. Дневники и письма / В.Х. Бодиско // *Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура: проблемы источниковедения советской истории.* – М.: 1994. – С. 158-197.
2. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // *Вопросы философии.* – №1. – 1988. – С. 56-57.
3. Жучков Б.И. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник / Б.И. Жучков, В.А. Кондратьев // *История СССР.* – №4. – 1961. – С. 103-114.
4. Илизаров Б.С. Архивный документ в свете представлений о социальной памяти / Б.С. Илизаров // *Археографический ежегодник за 1985 год.* – М.: Наука, 1986. – С. 42-51.
5. Илизаров Б.С. О понятии ценности документального письменного источника / Б.С. Илизаров // *История СССР.* – №5. – 1986. – С. 104-111.
6. Клейн Н.Л. Письма – ценный источник / Н.Л. Клейн // *Советские архивы.* – №4. – 1966. – С. 101-102.
7. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К., 1995. – 194 с.
8. Кондратьев В.А. О публикации писем советских людей периода Великой Отечественной войны / В.А. Кондратьев // *История СССР.* – №6. – 1986. – С. 96-105.
9. Песков В.М. Война и люди / В.М. Песков. – М.: Мол. гвардия, 1979. – 190 с.
10. Пушкарёв Л.Н. Словесные источники для изучения ментальности советского народа в годы Великой Отечественной войны / Л.Н. Пушкарёв // *Вопросы истории.* – №4. – 2001. – С. 127-134.
11. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.
12. Скрипкина Л.И. «За историзм нам еще предстоит побороться...» / Л.И. Скрипкина // *Музей.* – №10. – 2010. – С. 4-6.
13. Фомина В.П. Музейне втілення образу противника в головній експозиції Меморіального комплексу / В.П. Фоміна // *Військовий музей / Редкол.: Карпов В.В. та ін.* – Вип. 8. – К.: ЦМЗСУ, 2007. – С. 164-175.
14. Эренбург И. Душа России / И. Эренбург // *Публицистика периода Великой Отечественной войны и первых послевоенных лет / Сост. Ю.Н.Афанасьева.* – М.; Сов. Россия, 1985. – С. 229-236.
15. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – Книга надходжень – 19624. – Група зберігання – Документи-1139 (далі: МКНМІВВВ; КН; д, л).
16. Фонди МКНМІВВВ. – КН-206276. – Д-32992.
17. Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-1230.
18. Фонди МКНМІВВВ. – КН-5649. – Д-1210.
19. Фонди МКНМІВВВ. – КН-11315. – Л-555.

20. Фонди МКНМІВВВ. – КН-181633. – Д-25784.
21. Фонди МКНМІВВВ. – КН-58260. – Д-12411.
22. Фонди МКНМІВВВ. – КН-13173. – Д-9811.
23. Фонди МКНМІВВВ. – КН-71004. – Д-14361.
24. Фонди МКНМІВВВ. – КН-12120. – Д-2291.
25. Фонди МКНМІВВВ. – КН-49502. – Д-10988.
26. Фонди МКНМІВВВ. – КН-212214.
27. Фонди МКНМІВВВ. – КН-140507. – Д-8911.
28. Фонди МКНМІВВВ. – КН-59071. – Д-12555.
29. Фонди МКНМІВВВ. – КН-45920. – Д-10300.
30. Фонди МКНМІВВВ. – КН-62858. – Д-13204.
31. Фонди МКНМІВВВ. – КН-38615-17. – Д-22376-8.
32. Фонди МКНМІВВВ. – КН-216660.
33. Фонди МКНМІВВВ. – КН-58072. – Д-12363.
34. Фонди МКНМІВВВ. – КН-58072. – Архівний фонд І.Ф. Євдокимова.
35. Фонди МКНМІВВВ. – КН-212242-43.
36. Фонди МКНМІВВВ. – КН-226418. – Д-39890.
37. Фонди МКНМІВВВ. – КН-206087. – Д-32394.
38. Фонди МКНМІВВВ. – КН-24406. – РР-398.
39. Фонди МКНМІВВВ. – КН-60537-60539. – Д-12918-12920.
40. Фонди МКНМІВВВ. – КН-50550. – Д-11262.
41. Фонди МКНМІВВВ. – КН-10727. – Д-16471.
42. Фонди МКНМІВВВ. – КН-10727. – Л-546.
43. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16931. – Д-1151.
44. Фонди МКНМІВВВ. – КН-47946. – Д-10696.
45. Фонди МКНМІВВВ. – КН-66681. – Д-13831.
46. Фонди МКНМІВВВ. – КН-156827. – Д-22190.
47. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-59535. – Д-12666.
48. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-206672. – Д-33107.
49. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-79805. – Д-15305.
50. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-237228. – Д-47765.
51. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-10732. – Д-1805.
52. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-167787. – Д-23071.
53. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-79820. – Д-15310.
54. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-3848.
55. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-212105. – Д-34741.
56. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-58721. – Д-12481.
57. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4347.
58. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4278.
59. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4270.
60. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12084. – Л-567.
61. Фонди НМіВВв; КВ-93462; Д-40151.

62. Фонди МКНМІВВВ. – НА-9, 11, 17, 20, 25, 35, 38, 40, 42, 43, 48, 50, 54, 65, 70, 84, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 107, 108, 109, 111, 113.
63. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12092. – Л-573.
64. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12159. – Л-596.
65. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-128898. – Д-20733.

© **Вера ФОМИНА**

МЕТОДИКА ЭКСПОНИРОВАНИЯ РУКОПИСНЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ

В разрезе общих методологических подходов рассматриваются особенности методики экспонирования рукописных письменных источников в главной экспозиции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; анализируются функции рукописной письменной экспонатуры и ее источниковедческий потенциал для воссоздания разнообразных моделей поведения человека в экстремальных условиях войны.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», главная экспозиция, методика экспонирования, рукописные письменные источники.

© **Vira FOMINA**

METHODS OF EXHIBITING OF HANDWRITTEN SOURCES IN THE MEMORIAL COMPLEX

The features of the methodology of exhibiting of handwritten sources in the main exhibition of the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945» are examined in the context of common methodological approaches, the functions of handwritten museum items and its sources are analyzed to reproduce a variety of models of human behavior in extreme conditions of war.

Keywords: the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945», the main exposition, methods of exhibiting, handwritten sources.